

УДК 130.2 + 165.195

Т. М. Пригода – кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології та менеджменту соціокультурної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки

Про Мовчання...

Роботу виконано на кафедрі культурології та менеджменту соціокультурної діяльності ВНУ ім. Лесі Українки

Статтю присвячено проблемі мовчання, пустоти як «практики мудрості», співвідношенню вербального й позасловесного вираження духовного, екзистенційного (і не лише) досвіду в європейській та східній (дзен) традиціях. Звернено увагу на проблему «девальвації» та «дискримінації» слова як основного виражального засобу в сучасній культурі та мистецтві.

Ключові слова: слово, мовчання, пустота, дзен, відсутність.

Пригода Т. М. О Молчании... Статья посвящена проблеме молчания, пустоты, как «практики мудрости», соотношению вербального и внесловесного выражения духовного, экзистенциального (и не только) опыта в европейской и восточной (дзен) традициях. Обращается внимание на проблему «девальвации» и «дискриминации» слова как основного выразительного средства в современной культуре и искусстве.

Ключевые слова: слово, молчание, пустота, дзен, отсутствие.

Prigoda T. M. About Silence... Article is devoted a problem of silence, emptiness, as «wisdom practice», to a parity, verbal and extraverbal expression spiritual, existential (and not only) experience) in European and east (zen) traditions. The attention to a problem «devaluation» and discrimination» words as basic expressive means in modern culture and art is paid.

Key words: a word, silence, emptiness, a zen, absence.

Silentium

*Она еще не родилась,
Она и музыка и слово,
И потому всего живого
Ненарушаемая связь.
Спокойно дышат моря груди,
Но, как, безумный, светел день,
И пены бледная сирень
В черно-лазоревом сосуде.*

*Да обретут мои уста
Первоначальную немому,
Как кристаллическую ноту,
Что от рождения чиста!*

*Останься пеной Афродита,
И, словно, в музыку вернись,
И, сердце, сердце устыдись,
С первоосновой жизни слито!*

О. Мандельштам

Постановка наукової проблеми та її значення. Симптомом сучасної західної культури є надмір *словесного* мовлення у всіх її сферах: психологічні співбесіди, законодавчі «парламентування», психоаналітичні звітування мас-медійні одкровення, літературна графоманія, мистецькі інтерпретації (на кшталт «що це значить?», «для чого це потрібно?» і т. п.), масові засоби віртуального вербального спілкування, без котрих немислиме наше існування... Загалом інформаційна сфера – це передусім словесні форми вираження та вербалізовані об'єктивації певного досвіду.

Parole, parole, parole – як у відомій французькій пісні. І часто нічого, окрім слів... «Девальвація слова» – наскрізна і беззаперечна характеристика сучасної культури. У ХХ ст. слово втрачає зв'язок із фундаментальними вимірами буття і простором сакрального. Цивілізація постає як імперія балаканини. Перехід від традиційних засобів зберігання і поширення інформації до сучасних спричинив потужний «вибух пустослів'я» (Михайлова). Людина виявилася оглушена й осліплена потоком безглузких слів, залишаючись у пустоті та самотності, втративши живий зв'язок зі світом, Богом, Іншим... У сфері естетичного вираження базікання породжує потік артефактів, позбавлених співвіднесення з дійсністю в повноті її історичного та метафізичного збування.

Постгуманістична етика чутлива переважно до вербально виражених форм та образів, до інших у неї майже відмерли засоби сприйняття. Філософсько-літературний трудовоголізм у поєднанні із запопадливим освітнім менеджментом окреслюють жалюгідну картину – всі постійно працюють, «гарують», продукують, говорять, пишуть тощо... Криза слова породжує інтерес до *мовчання*. Витончені, на межі збочення мовні ігри, деталізовані словесні описи світу в його неймовірній багатоманітності досягли такої вишуканості, що не лишають, по суті, місця переживанню і пізнанню замежованих (невимовних, невиразимих) основ буття. Цю можливість відновити Буття можна досягнути через безмовність та мовчання, якщо не буде оглушливої лавини багатослів'я, розмов, вербальних рефлексій, теоретичних розмірковувань, таких характерних для сучасних філософських реалій і таких далеких від глибокої, простої (як світ) мудрості, безпосереднього справжнього життя.

Прикметно, що тема мовчання, тиші, порожнечі насправді ніколи не поставала предметом філософських інтересів західноєвропейської рефлексії. Ці феномени притаманні, швидше, духовним практикам, аніж світській реальності. Мовчання – взагалі, не найпоширеніша риса західної людини. Європейський мудрець – швидше інтелектуал, енциклопедист, ерудит, просто розумна людина – аж ніяк не вирізняється мовчазністю. Хоча тема Невиразимого, Невимовного, Непізнаного наявна й у «фаустівській» (О. Шпенглер) культурі, у поезії, містичному досвіді, ірраціональному знанні тощо.

Ціннішими сьогодні видаються «мовчазна» мізансцена в кінематографі, театральна тиша, музична пауза. Просто вчинок, дія, робота, переживання... Часом – прочерк, пробіл, «три крапки», виключення, відсутність... І тим цікавішими є спроби філософськи осмислити мовчання.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Мовчання – особлива апофатична форма досвіду. Вона може існувати в різних іпостасях, наприклад, у вигляді «ситуації безмовлення» (М. Мамардашвілі), коли «виникають якісь стани, що потребують вирішення в мові і не можуть його знайти» [1, 227]. Не випадково, на думку Мамардашвілі, у раннього В. Маяковського знаходимо рядок: «улица корчится безъязыкая». Тобто свідомість прагне адекватного вираження, оформлення. Символом такої безмовності є феномен булгаківських собак, які не мають людської мови, все розуміють і не можуть висловити за допомогою мови. «Мова безмовної мови»...

Сьогодні тотальність висловлювань стає загальновизнаною та обов'язковою процедурою людського існування й дотримання певного статусу, байдуже якого: негативного чи позитивного. Словесна реальність часто стає нестерпною і недоречною до заперечення будь-яких вербальних аналогів явищ світу, емоційних переживань, досвіду віри, любові, іншого... Тому мовчання постає стратегією особистості, котра не просто оберігає і захищає свій інтимний та екзистенційний простір культури, а й здатна творити якісно новий простір свободи.

Мовчання охоплює всі віхи життя. Тому «відрефлексувати» його в «повному обсязі» неможливо. Спробуємо окреслити лише певні аспекти цього феномену культури.

Ми звикли багато говорити, розказувати, пояснювати, описувати, запитувати і відповідати... Ми, взагалі, звикли... Звичками визначається більшість наявних правил, вчинків, прагнень, вражень, почуттів тощо. Навіть глибинна, архетипна традиція як буттєва основа людського світу перетворюється в нашої ціннісній системі координат усього лишень на звичні, і тому ніби беззаперечні й безумовні, стереотипи мислення, діяльності, мовлення.

Наша *нарративна* і нарративізуюча дійсність зумовлює особливий тип людини, суспільства, людських стосунків. Фантомна чуттєвість, інтелектуальна тілесність сучасної людини і сучасної культури породжує не часткові явища чи окремі процеси, а тотальні, глобальні тенденції «симулятивізації» Всього і Ніщо. Нічого. Зводячи до ілюзії, фікції, блефу, фетишу, вторинності, імітації, знаку, бренду... Не вистачає надміру. Бракує повноти...

...М. Мерло-Понті писав, що справжня «створююча мова» є первинною, вона не має нагальної потреби у вторинних словах-значеннях, вона «навіщомацьки пробирається навколо інтенції позначення». У будь-якій мові наявне мовчання, первісна здатність вираження, можливість здійснення. Мова ще не звучить «на повен голос». *Ще-не* – стан такого мовчазного збування і наповненої тиші. Переповненої тиші, яка може будь-якої миті еманувати у форму, образ, реальність речі або слова. Мовчать, коли є що сказати. І немає потреби втілювати, виражати *щось* у недосконалі словеса «*про щось*».

У сфері художньої культури мовчання може виступати як тема і як прийом. Наприклад, у творчості абстракціоністів, сюрреалістів, експресіоністів мовчання є смисло-, знако- і символотворчим чинником, багатозначним структурувальним виражальним засобом художнього тексту. Саме мовчання, пауза, анонімність твору й образу виконують важливу функцію творення повноти буття, дотворення світу як цілого.

Не можна оминати теми мовчання у східних духовних практиках, де воно є невід'ємним атрибутом культури, мудрості, посвяченості. Східний образ мудрої людини визначається особливою (або зовсім простою, і тому особливою) поведінкою, способом життя, сприйняття світу (аж ніяк не кількістю написаних аркушів статей, монографій, навчальних програм, підручників, дисертацій тощо).

У східних духовних традиціях, зокрема буддистській і особливо в китайській чань (із японської – *дзен*) мовчання – одна з важливих умов, цілей, засобів досягнення просвітлення. Чаньська «школа пустоти» називала вищою істиною те, що неможливо висловити і назвати. Тобто першопринцип за своєю природою невиразимий. Коли одного разу чанського наставника Вень-і запитали: «Що таке першопринцип?», він віповів: «Якщо я скажу, це буде вже другий принцип» [4, 279]. Чанські наставники лише особисто навчали своїх учнів. Іноді на некоректне запитання про фундаментальні принципи буддизму учень отримував удар палкою чи будь-яку абсолютно неадекватну відповідь, наприклад про вартість овочів на базарі. На перший погляд, парадоксальні речі вказують на те, що не існує відповіді на певні питання. Як тільки учень це осягне, він осягне багато чого іншого. Ім'я, назва, дефініція накладають обмеження, тобто, намагаючись визначити межеві принципи буття, «потрапляєш у тенета слів».

...Ще одна чанська історія. Ма-цзу, учня Хуей-нена, якось запитали: «Що ви скажете про доктрину, котра проголошує, що “сама свідомість і є Будда?”». Ма-цзу відповів: «Я хочу зупинити плач дітей». «Припустімо, що вони перестали плакати». «Тоді не свідомість і не Будда» [4, 280]. Деякі чанські наставники виражали ідею у, чи першопринципу, *мовчанням*. Замість дискусії, котра інколи назрівала серед учнів, монах сідав і залишався безмовним без будь-якого попередження. Мовчання – найкращий спосіб «виразити невиразимість» першопринципу. У цьому ж контексті привертає увагу ще одна теза чи ідея. Так, наставник школи І-сюань, засновник школи «лїньцзи», говорив: «Якщо хочеш оволодіти правильним розумінням, ти не повинен бути обманутим іншими. Зсередини і зовні повинен убити все, що зустрінеш. Зустрінеш Будду – вбий Будду, зустрінеш Патріарха – вбий Патріарха... Тоді отримаєш звільнення» [4, 280].

Чань (або дзен) називають *філософією мовчання, школою порожнечі, ученням без учення, ученням без священних текстів*.

Згідно з ученням чань, найкращий спосіб удосконалення заради досягнення стану Будди – взагалі не практикувати ніякого вдосконалення. Удосконалюватися таким чином – значить зумисно робити зусилля, тобто *ю вей* (діяння). Звичайно, до якихось позитивних результатів це приведе, але вони будуть нетривалими. Найкращий спосіб духовного вдосконалення – діяти без зумисних зусиль чи цілепокладання. Саме це даоси називали *у вей* (недіяння) й *у сїнь* (не-свідомість). Ідеться про те, що єдиною умовою вдосконалення є жити і діяти органічно. У кожному вже є Будда чи Патріарх, єдиний шлях до них – робити буденне, носити одяг, їсти, пити, виконувати статут, лягати спати, інше. Недалека людина буде сміятися над цим, мудра – зрозуміє. Вдосконалення через не-вдосконалення. Ось така парадоксальна, на перший погляд, практика. Важливо, аби щоденні справи виконувалися без прив'язаностей і пристрастей. Спочатку треба докласти зусиль, щоб їх позбавитися, потім так само слід пам'ятати, що треба забути. Зрештою, настає час, коли слід відкинути зусилля, не мати свідомості, що ставить за мету не мати цілей, кінець кінцем, забути про те, що слід забути. Лише той, хто не відчуває різниці між переживанням і тим, що переживається, може його пізнати. Розказують, що один чанський монах увійшов до храму і плюнув у статую Будди. Коли йому почали докоряти, він сказав: «Покажіть мені місце, де немає Будди». Тобто зовнішня

ритуалізована сторона буддистської практики ніяк не пов'язана з глибинним станом просвітлення, після котрого можна «повернутися» «у світ», виконувати буденні справи – і бути мудрим, як Будда. Не зовнішні ознаки засвідчують про пробудження, а невловима, але відчутна якість життя мудрої людини. І знову буддистська притча. Один аскет, шукаючи просвітління, провів декілька років у печері в тривалих медитаціях. Вийшовши на свіже повітря, споглядаючи зверху зі скель гамірливе місто, він замолювся: «Чому я не можу отримати пробудження, чому мої старання марні?» І знову повернувся на довгі роки в печеру, у якій дотримувався жорсткої аскези, сподіваючись на істинне знання. І знову виходив назовні, перервавши свої обітничі на короткий час, і переконувався, що нічого не змінилося та не просвітилася його сутність. Це коло шукань повторювалося неодноразово. Будучи зовсім знесиленим, у зітлілому одязі, розчавлений власною безсилістю, він спустився у місто, сповнене людей, спокус, шуму, бруду. Блукаючи людним базаром, раптом він побачив пораненого, покинутого і вмираючого пса. Не роздумуючи ні миті, він відтяв із власної ноги шматок м'яса зі шкірою і притулив до обдертого, гниючого боку собаки. У ту ж секунду він просвітлів...

Практика розумно-сердечної молитви є найважливішим моментом духовної традиції *ісіхазму* (з грецької «ісіхія» – мир, мовчання, спокій), котра в поєднанні з контролем за усіма внутрішніми помислами сприяє очищенню розуму і серця, готує подвижника до споглядання. Йдеться не про буквальне фізичне споглядання, а про духовне, «внутрішнє». Ісіхаст старається заключити у своєму тілі безтілесне. «Царство Боже всередині нас».

Цей феномен може вважатися етимологічним аналогом санскритського «нірвана» (зупинка, згасання). Відомий буддолог Є. Торчинов у контексті компаративістської методології насправді ототожнює слова «йогін» та «ісіхаст», не натякаючи «на існування генетичного зв'язку між йогою та ісіхазмом» [3, 477].

Згідно з Новим Заповітом, «Бога не бачив ніхто і ніколи», але Палама, а за ним ісіхасті стверджували, що Його благодать пронизує цей світ, тобто вони бачать нестворений і неречовинний вплив Бога. Утилітарний сенс цих містичних практик важко пояснити. Із побутового побуту, вважається, що це приводить людину в стан умиротворення. Ісіхасті ж засвідчують здатність спілкуватися з «ангельськими матеріями». Відомі історії про дивовижні здібності ісіхастів, самі вони керуються біблейським принципом «скажи цій горі зрушити, і якщо істинно віруєш – зрушить». Переважна більшість таких історій пов'язана з Афонським монашеством. Мовчанню і тиші відводиться особлива роль. Істинна радість починається тоді, коли людина чує Бога. Проте це можливо лише в стані внутрішньої тиші, коли слова зникають.

Мовчання може бути і *німотою*... Глухою відсутністю мови, важким станом безмовності, відчайдушною неможливістю виразити (можливо, Невиразиме теж)... Тоді – крик, стогін, «білий шум», сміх... Індивідуальні стратегії мовчання (мовчання приховування, мовчання агресії, мовчання вислизання) показують, що на рівні побутової комунікації мовчання функціонує як «мінус-текст» (Михайлова), котрий співіснує з мовою в межах мови. Мовчання може бути як вата в божевільні, як гамівна сорочка... Котре позбавляє діалогу, можливої присутності Іншого, закриває у враженій самотності. Затиснутий зубами крик, за-мовчування, агресивна «мовчанка», небезпечна і невірноважена... Коли крайнє вираження емоцій неможливо висловити...

Мовчання в буденному режимі несе потужний охоронний потенціал, оберігаючи від руйнівних наслідків недоречного чи невчасного слова. Особливе місце серед побутових варіантів мовчання займає *мовчання любові*, котре, з одного боку, досить укорінене в повсякденність, з іншого – належить іншому порядку буття, тому навряд чи є вербалізованим. Любов, Віра, як правило, небагатослівні...

Оговорюється, обмовляється будь-яка дрібниця, нюанс, відтінок, відзвук, норма і відхилення від неї, перестаючи ними бути.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Мабуть, про «мовчання» треба й можна лише «мовчати». Писати «про» нього – виглядає смішно, абсурдно, не потрібно... Все ж тема тиші, порожнечі, відсутності цікава з *«без слів»*. Вона зовсім не нова, але в постсучасному культурному просторі набуває цінного сенсу.

Іншої інтерпретації набувають знамениті постмодерні тези про «смерть Бога», «смерть суб'єкта», «смерть автора»: як втрату мови в безмовності, відсутність слів для вираження Невиразимого і Непізнаного, благоговіння перед Сакральним, прагнення до Суті, не знеціненої

словами. Ще парадоксальний і провокуючий Ніцше в ранніх творах обережно згадував про Першоєдине (наприклад «народження трагедії із духу музики»), до котрого все лине. Із досвідом, пророкуючи «смерть Бога», він замовчував самого «Бога», можливо, щоб не торкатися Його імені «всує». Людина – істота недосконала, самозакохана, розірвана свідомістю, своєю кінцевою природою і прагненням до безкінечного – надто самовпевнено стала говорити про Бога, Абсолют, доводячи Його існування, заперечуючи, сумніваючись, ігноруючи тощо... Бог умер, ставши такою ж людиною... Бог неосяжний, непізнаваний, трансцендентний, з одного боку, і глибоко внутрішній, – з іншого, перестав таким бути... Щоб його воскресити, слід, принаймні, змовкнути, припинити багатослівні бесіди про Бога, його природу, прояви, відчути, пережити можливість його присутності...

Йдеться про постсучасні інтерпретації мовчання як протесту проти багатослівності модерної цивілізації, «знебоженого» світу. Постмодерн як суперечливе і неоднозначне явище часто асоціюють із запереченням та руйнуванням традиційних усталених цінностей, відсутності чіткої системи орієнтирів. Багато із цих закидів справедливі й оправдані, але лишень до тієї межі, поки ми не поглянемо на реальний стан справ сучасності.

Як не просто не лише говорити, а й пробувати повертатися чи будувати просте життя. Без зайвих зусиль і прив'язаностей сприймати життя та довкілля, очищаючи свідомість, вести звичайне життя без складних багатогодинних церемоній, обрядів, молитов, бути мудрим, можливо, без знання величезної історії духовних досвідів людства, навіть найавторитетніших, почерпнутих із багатотомних філософських і теологічних видань. Утримувати внутрішню і зовнішню духовну чистоту виявляється складним завданням, майже недосяжним.

Список використаної літератури

1. Мамардашвили М. К. Эстетика мышления / М. К. Мамардашвили. – М. : Моск. шк. полит. исслед., 2001. – 416 с.
2. Торчинов Е. А. Введение в буддологию / Е. А. Торчинов – СПб. : Санкт-Петерб. ург. филос. о-во, 2000. – 304 с.
3. Торчинов Е. А. Религии мира: Опыт запредельного. Психотехника и трансперсональные состояния / Е. А. Торчинов. – СПб. : Азбука-классика ; Петербург. Востоковедение, 2005. – 544 с.
4. Фэн Ю-Лань. Краткая история китайской философии / Ю-Лань Фэн. – М. : Евразия, 1998. – 374 с.

Статтю подано до редколегії
17.11.2011 р.